

HANS JONSSON

En fullödlig ordhistoria

I december 2007 disputerade Susanne Haugen på avhandlingen *Från bautasten till bautastor. Studier över fornvästnordiska bautasteinn och svenska ord bildade med bauta(-)*. 2007, Umeå universitet (Print media).

Min genomgång av avhandlingen är disponerad på följande sätt. En kort, översiktlig resumé inleder. Därefter presenteras närmare och diskuteras Haugens framställning avsnitt för avsnitt efter en indelning jag gjort av boken. Ett samlat omdöme av avhandlingen avslutar.

Kort översiktlig resumé

Avhandlingen är en omfångsrik bok på 462 sidor. Den har en del I (23–302) som rymmer diskussionen, en del II (311–419) som redovisar material och materialunderlag och en del III (429–462) med käll- och litteraturförteckning.

Del I börjar med ett drygt 100 sidor långt teori- och metodikavsnitt (kapitel 1–3). Resterande utrymme i del I (kapitel 5–10) ägnas direkt ”fallstudien” (Haugens term) ’från *bautasten* till *bautastor*’.

Den direkta fallstudien i del I, kapiteln 4–8, startar med en diskussion av *bautasteinn*, det isl. ordet bakom lånordet *bautasten* (kapitel 4). Ett

---

Jonsson, H., professor emeritus, Södra Sandby. “A thorough word history”, *ANF* 123 (2008), pp. 39–56.

Abstract: In her dissertation Susanne Haugen gives a thorough and comprehensive survey of Old Icelandic *bautasteinn*, its introduction (by O. Verelius in 1664) and its development into a Swedish loan-word: *bautasten* ‘ancient monument’. By means of her model textual criticism S. Haugen shows convincingly that the element *bauta-* of the Icelandic compound is an oblique form of *bauti ‘a man who hews or stabs = a warrior’, derived from the verb *bauta* ‘strike, hew, stab’. Hence, according to S. Haugen, the word *bautasteinn* got its meaning ‘a stone raised over a fallen warrior’. Decisive for the development of Swedish *bautasten* was the fact that the word was used as a translation of French (originally Breton) *menhir* ‘ancient stone-monument’ in the Swedish version of the comic paper Asterix. The vast majority of the readers of Asterix did not know of the old loan-word *bautasten* < Icelandic *bautasteinn*. They met an unknown word *bautasten* as a name for the big stones, which the character Obelix was carrying around. However, as a popular archaeological and culture-historical term *bautasten* still existed in its old meaning of ‘ancient monument’ among users and readers familiar with its origin. S. Haugen has not enough emphasized this vital point in the process, that led to the creation of the intensifying *bauta-*.

Keywords: loan words, transparency of compounds, collocation, lexical change, semantic gap, textual criticism, Asterix.

kapitel (5) ägnas introduktionen av lånordet *bautasten* i svenska, medan framställningen av lånets etablering och användning löper över 3 kapitel, 6–8. I kapitel 8 behandlas såväl *bautasten:s* sentida användning fram till 2006 som uppkomsten, betydelsen och utvecklingen av förstärkningsledet *bauta-*, som är utlöst ur *bautasten*.

I kapitel 9 reflekterar Haugen över vad hon kallar ’fallstudier’ i allmänhet och den i avhandlingen genomförda i synnerhet.

I del II redovisas in extenso allt i diskussionen använt eller densamma underliggande material. Det använda och citerade materialet redovisas kapitel för kapitel, varefter följer en förteckning av ordböcker, förteckningar av sökbart materialunderlag till kapitel 6–7 och kapitel 8 samt en förteckning över album i samlingsserien Asterix. Del II avslutas med en förteckning av de kollokatorer som kollokationsundersökningarna givit.

Den stora litteraturförteckningen (del III) vittnar om mycket stor läsbarhet och om den vetenskapliga spännvidden i framställningen.

1. Syfte, teorier, metoder

I kapitlen 1–3 får läsaren den grund Haugen bygger på när hon i kapitlen 4–8 tar itu med uppgiften att beskriva hela vägen från isl. *bautasteinn* till den förstärkande förleden *bauta-* i svenskan.

I kapitel 1 anger Haugen incitamentet till avhandlingen. Hon såg beläggen i SAOL 1986 på *bautasten* utan bruklighetsmarkör och på den förstärkande förleden *bauta-* och upptäcker att det tycks ha hänt något från SAOL 1923, där *bautasten* ges inskränkningen ”åld.”, och utgåvorna från 1950 och 1973 där ordet har den fackspråkliga etiketten ”hist.”. ”Bautasten har [från och med 1986] återvänt till riksspråkets huvudfåra” anser sig Haugen kunna konstatera.

Upptäckten söker sin förklaring och syftet med avhandlingen är att studera lexikala förändringar ”hos ord bildade med *bauta(-)* i svenskan”. ”Ett brett grepp om ett smalt ämne” karakteriserar välfunnet ämnet. En ambition av generell natur anges samtidigt vara att öka förståelsen för lexikal förändring överhuvud. I detta inledande kapitel presenterar och värderar Haugen vidare sitt stora material; i genomgången av kärnkapitlen 4–8 kommenterar jag något hennes materialunderlag. I de följande två kapitlen fortsätter plattformsbyggandet till diskussionen i kärnkapitlen 4–8.

Kapitel 2 rymmer Haugens teoretiska ställningstagande. Det är svårt att finna en språkvetenskaplig framställning med ett speciellt objekt, i detta fall ett ords historia, där författaren visar samma ambition som

Haugen att deklarerar sina ståndpunkter på snart sagt alla ämnet berörande fält. Hon behandlar ”teorier beträffande innehåll och förändring i lexikon på individ- och samfundsnivå” och anger sin position i de centrala (och magistrala) frågorna:

- orsaker till språkförändring (Saussure)
- lexikon visavi grammatik
- sätt att betrakta ordet: allmän karaktär, betydelse, definition
- sammansättningens allmänna karaktär
- kontextens betydelse i semantiken och kollokationsundersökningens möjligheter
- språkliga låns introduktion, etablering och spridning.

I kapitel 3 (”Metoder”)

- värderas och motiveras valet av källor
- diskuteras (och motiveras tillämpat) sätt att analysera och beskriva ordbetydelser med kollokationsundersökning som viktigt hjälpmedel
- refererar författaren till en studie över utvecklingen hos förstärkande förled (Bengt Sigurd)
- diskuterar och klassificerar författaren lånord (och andra språkliga lån), främst med hänvisning till en studie av Lars-Erik Edlund och Birgitta Hene
- studerar författaren ett låns (eller annan språklig novations) etablering först på individnivå sedan samfundsnivå
- diskuterar och presenterar författaren uppfattade signaler i sin korpus om graden av etablering hos *bautasten*: egenheter hos förledens fonologi och morfologi samt fogens utseende; förekomst av kortformen *bauta* och av metaforisk användning samt förekomst av annan beteckning där man väntar sig *bautasten* (substitution); omfattningen av begågens spridning över olika texttyper.

Mycket i ingresskapitlen 1–3 är i högsta grad relevant för fallstudien (Haugen använder själv den termen) ’från *bautasten* till *bautastor*’ i kapitlen 4–8. Belysningen och värderingen (kapitel 1) av det stora och mönstergillt dokumenterade materialet är värdefull, den presenterade uppsättningen signaler för etableringsgraden (kapitel 3) ger välkommen konkret hjälp när man söker bedöma ett låns fotfäste i språket, förstärkningsleds utveckling är aktuell liksom lånords typologi, kontext/kollokation och gränsen mellan lexikon och grammatik (med bäring till förstärkande led).

Som omotiverade vill jag däremot betrakta ställningstagandena till frågorna: ”Vad är ett ord?”, ”Vad är betydelse?” och egentligen även dis-

kussionen kring ”genomskinliga” och icke ”genomskinliga” sammansättningar. Jag har inhämtat att det är en modern trend att så att säga starta från noll, inte fordra av läsaren att han skall ta författarens plattform i något avseende för given. Men förfarandet är oekonomiskt. Författaren bör få slippa teoretiska deklarationer när han befinner sig på vetenskapens allfarväg eller när ställningstagandet inte har någon direkt relevans för ämnets behandling. Dels kan man härigenom spara plats (kanske för fördjupning i ämnet), dels undviker man kritik för ofullständighet eller för kontroversiellt ställningstagande.

T.ex., beträffande Haugens teoretiska resonemang kring den mångtydiga företeelsen ’ord’, varför inte beröra den centrala frågan: när föreligger olika betydelser hos ett och samma ord (polysemi), när gäller det homonymer?

Och beträffande författarens anslutning till Jan Svanlunds förnekande av ”genomskinliga sammansättningar”. Svanlund missar att kontexten naturligtvis är obligatorisk för uppfattningen av en sammansättnings betydelse, liksom i all annan betydelsebestämning. Tar man med den komponenten vimlar det av ”genomskinliga”, tillfälliga/icke lexikala sammansättningar för den som kan språket inklusive sammansättningsyntaxen. T.ex. blir betydelsen hos sammansättningen i meningen ”Molnskeppet var borta” otvetydig (’skepp av moln/i form av ett moln’) genom ett förgående ”Titta, där är ett moln som ser ut som ett skepp!”. Och Svanlunds paradfall *daghem* har naturligtvis varit genomskinligt en gång. En primär användning av typen ”Vi skall inrätta en institution där små barn kan vistas på dagarna. Ett sådant ”daghem” för barn gör det möjligt för båda makarna att arbeta” är genomskinlig tack vare kontexten. Sedan har sammansättningen *daghem* blivit konventionell, fått en innebörd som bara delvis ger sig utifrån de båda leden. Den intressanta tudelningen är mellan icke-lexikala och lexikala sammansättningar, mellan ren manifestation av möjligheten ’sammansättning’ och lexikalisering av denna möjlighet.

2. Fornvästnordiskt *bautasteinn*

I kapitel 4 har Haugen gått via sekundärkällor (främst ordböcker och databaser) till utgåvor och därifrån till handskrifter och handskriftvärdering främst med hjälp av registerbandet i *Ordbog over det norrøne prosasprog* (utg. av den Arnamagneanska kommissionen). Över teoretiska och metodiska källvärderingar, direkta värderingar belägg för belägg av

ordens förekomster, presentation av vederbörande textställen med kontext, översättning och betydelsediskussion bestämmer sig Haugen för förledens historiskt rätta form hos *bautasteinn* och tar viss ställning rörande förledens och därmed hela sammansättningens egentliga betydelse.

Observera att en fullständig förteckning av de isl. beläggen i kontext, med sv. eller da. översättning och med källangivelser finns i del II.

Ord med ljudföljden *baut-*

Haugen anför belägg på *bautasteinn* i 10 självständiga verk, tillsammans med svensk översättning. Alla utom två av beläggen har förledsformen *bauta-*, nämligen *bautar steinar* i Havamal (handskrift från ca. 1270) och *bautaðar steinn* i handskrift från c. 1700. *bautaðar-* kan på goda grunder avfärdas som sekundärt. Förleden *bauta-* uppträder i en 1300-talshandskrift till samma verk. Även *bautar-* betraktar hon som sekundärt; formen står ensam mot de många säkra beläggen på *bauta-*. Detta belägg-läge, inklusive vederbörande handskrifters datering och värdering, som Haugen presenterar läsaren, talar för hennes slutsats. Rimligen har sammansättningen startat med en och samma form hos förleden. Observera därtill att formen *bauta-* formellt och semantiskt med Haugen kan ställas samman med ett isl. agentieellt *bauti* (belagt som efterled, se nedan), medan Havamals *bautar-* finge föras till ett icke anträffat **baut* f.

Bautasteinn avser 'minnessten rest efter avliden/fallen (frejdad) man'.

Som bakgrund till diskussionen av den etymologiska betydelsen hos förleden i *bautasteinn* för Haugen upp och säkrar till handskrift annat fvn. material med ljudföljden *baut-*. Det gäller dels verbet *bauta*, dels substantivet *bautaðr*, vidare ett *Bauta-* i *Bautabluti* uppfattat som namn på ett skepp samt *-bauti* i tre sammansättningar.

I fyra av beläggen på verbet *bauta* gäller det dödande av björn med spjut i allegorisk syftning på personen Björn Stallare (se s. 159 med textställen och översättning). Översättningen 'sticka el. stöta ihjäl (med spjut)' är något mera adekvat än det abstraktare 'döda' som Haugen ger. De två beläggen på participet *bautinn*, *sverðbautinn* och *vapnbautinn*, är med Haugen att översätta 'dräpt el. slagen med svärd eller (vasst) vapen' (s. 161). Ett belägg slutligen har participfrasen *vera bautað* i opers. användning: *Enn huersu sem stungit var edur stappat, stautat, edur bautat, sat Jarlman sem adur þo ath adrer rycke fra* (se s. 159). Det gäller att få bort Jarlman som sitter framför en kyrkdörr och spärrar ingången för kungadotterns glansfulla kortège. De nog inbördes praktiskt taget synonyma verbparen är snarast att översätta '(utan att sära) sticka el. stöta på'

respektive 'med kraft stöta på'. I motsats till de andra beläggen på verbet avses här sannolikt inte en avsiktligt skadande aktion med vasst vapen.

Avledningen *bautaðr* används i Edda-pulur om oxen och om häst, varför grundbet. snarast med Haugen varit 'den med horn stötande' resp. 'den bakut slående'.

Orden med *-bauti* är följande (se s. 134 ff.): *hylbauti* 'den/det som slår eller stampar på havsdjupet = skepp'; *arinbauti* syftar åtminstone med efterleden på Tor 'den med åskviggas slående'; *Fárbauti* namn på guden Lokes far; eg. 'den som slår och skadar illa'.

Meðalfárbauti, en sammansättning med sammansättning, som används om en ytterst svårbesegrad jomsviking, återges med "almindelig djevel" i den danska översättningen. Haugen ansluter sig till en uttalad uppfattning att innebörden hos *Fárbauti* eg. är 'sjöman' (eftersom han i Snorre-Eddan är ensamseglare?) och att innebörden hos *meðalfárbauti* är litotesen 'ingen medelmått till sjöman, dvs. den bästa av sjömän'. Den traditionella tolkningen av *Fárbauti* ger dock direkt mening utifrån namnlederna. *Meðalfárbauti* tyder också på att ett appellativt *fárbauti* 'illagörande jätte' existerade i "almindelig djevel" är nog en ypperlig översättning.

Bautahluti. Haugen ansluter sig med viss reservation till en uppfattning (bl.a. traderad i *Ordbog over det norrøne prosasprog*) att det gäller beteckning på ett skepp via resonemanget: *fárbauti* kan betyda 'sjöman' (jfr ovan), *bauti* kan finnas som kortform och ingå i *Bautahluti* som då eg. betyder 'sjömans del'. Å priori är detta omöjligt att tro på. Bl.a. skulle det förvåna om nyktra annaler, som det gäller, använder en sådan kenningsslik omskrivning för 'skepp'. Man behöver heller inte fundera vidare längs denna bana. Belägget lyder: "... buin knor til Graenlands og var formadr Sigurdur af Bautahlutanum". *Bautahluti* anger namnet på en lokal och skall läsas: "Sigurd från *Bautahluti*". Det finns ett medeltida *lantaluti* i N.Dipl., namn på gård i Bergen, troligen fel för *bantaluti*. Se bl.a. L. Heggstad, *Gamalnorsk ordbok*, ny utgåve 1930. Nämnde Sigurður var troligen hemmahörande där. På annat ställe i samma isländska annaler har jag hittat: "Skip kom vt i Gauta vik i Austfiordum *Bautahlutin*"; verbet *utkoma* används särskilt om kommande till Island från Norge och med Bergen hade Island mycken förbindelse; ett *frá* kan ha fallit bort eller bara funnits i tanken.

Den ursprungliga eller egentliga betydelsen hos *bauta-* i *bautasteinn*

Som nämnts gör Haugen det mycket sannolikt att *bauta-*, inte *bautar-* och än mindre *bautaðar-*, är den historiskt riktiga förledsformen hos

bautasteinn. Bortsett från beläggläget talar den omständigheten för *bauta-* att denna form kan uppfattas som gen. sg. av det agentiella *bauti* i *hyl-*, *arin-*, *fárbaugi*, vilket ofrånkomligen hör samman med fvn. *bauta* '(sårande eller till döds, med vasst vapen) stöta eller sticka eller hugga eller slå'. Hon föreslår för *bautasteinn* i första hand grundbetydelsen 'rest sten efter krigare eller kämpe', ursprungligen 'man som sticker eller hugger ned fiender', enligt min mening den bästa, egentligen enda fullt acceptabla grundbetydelsen utifrån etymologiskt samhöriga ord.

Alternativt håller dock Haugen dörren öppen för en i litteraturen (bl. a. i vissa etymologiska ordböcker) föreslagen grundbetydelse 'i jorden nedstött eller nedslagen sten' hos sammansättningen *bautasteinn*. Enligt den tolkningen måste *bauta-* fortfarande vara oblik form av ett *bauti men detta nu snarast med en passiv-aktionell betydelse som närmar sig ett adjektiv. Det skulle innebära att *bauti förhöll sig till *bautinn* som *hernumi* 'fånge/tillfångatagen' till perf. ptcp. *hernuminn*. Men denna bildning till eller ombildning av ett starkt particip förekommer endast när detta står som senare led (se Alf Torp, *Gamalnorsk ordavledning*, nyutg. 1974, s. 13). Dessutom möter tolkningen ett utomspråkligt hinder: att bokstavligt *slå* eller *stöta* ned en så stor sten som det gäller är i princip omöjligt. Samtidigt bör påpekas att det förhållandet att minnesstenen ofta går ner en bit i marken inte gärna kan ha lockat till namngivning; mera påfallande vore i så fall egenskapen hos minnesstenen att vara rest.

Efter den noggranna utredningen av källäget och med insikten att förleden *bauta-* i *bautasteinn* får en plausibel förklaring genom identifieringen med det agentiella *-bauti* kunde Haugen ha avfärdat idén "nedslagen sten" som närmast omöjlig och samtidigt passat på att också i princip dödförklara en annan figurerande tolkning. Magnus Olsen (*Hedenske kultminder i norske stedsnavne* I:253) vill ge *bautasteinn* betydelsen 'fallossten', varvid *bautadarsteinn* uppfattas som den primära formen. Han tolkar keningen *bautuðr* för 'häst' och 'oxe' (se ovan) som 'stötaren, den kopulerande'. Denna tolkning (som bl.a. traderas hos Bjorvand & Lindeman, *Våre arveord* och Niels Åge Nielsen, *Dansk etymologisk ordbok*) förtjänar ingen tilltro. Ett med *bautasteinn* förenligt *bauti* med direkt användbar icke nämnvärt konstruerad betydelse existerar. Härtill kan läggas att *bautasteinn* naturligt kan tillskrivas funktionen 'minnessten', och att det inte finns något egentligt skäl att sätta ifrågasvarande stenar i samband med fallosdyrkan.

I diskussionen av förledens och hela sammansättningens grundbetydelse kunde några funderingar ha ingått huruvida utbytet av *bautamot bautadar-* beror på att den ursprungliga innebörden redan då var

ogenomskinlig, tillsammans med en spekulatio n rörande vilken innebörd lanseraren av *bautadarsteinn* lade in i förleden.

Återstoden av kärnan i Haugens avhandling (kapitlen 5–8) behandlar introduktionen av *bautasten* i svenska och dess utveckling samt uppkomsten och användningen av sammansättningen ”avknoppning”, det förstärkande *bauta-*. Jag har funnit det lämpligt att genomgå kapitlen 5 och 6, dvs. introduktionen och den begynnande etableringen, tillsammans, att under en andra rubrik följa Haugens framställning om sammansättningen fram till början av 1970-talet och mötet med Asterix’ *bautasten*, att sedan under en tredje rubrik följa både det tidigare etablerade och det i Asterix nyetablerade *bautasten* fram till nutiden för att slutligen under egen rubrik kommentera avhandlingens framställning rörandet det förstärkande *bauta-*.

3. Inlånet av *bautasten* och begynnande etablering (kapitel 5–6)

Kapitel 5 ägnas introduktionen i svenskan av *bautasten* i pl.-formen *bauta stener* i en fotnot på latin i Verelius’ utgåva 1664 av *Götriks och Rolfs saga*. Belägget återgår på fvn. *bautasteinar* i ett textstycke i *Den stora sagan om Olav den helige*. Trots att språket i fotnoten är latin är texten avsedd för svenska läsare. Efter terminologin hos Edlund & Hene karakteriseras *bautasten* som ett blandlån; förleden är direkt övertagen från isl., efterleden är *försvenskad*. Samtidigt som funktionen ’minnessten’ är klar för Verelius känner han naturligtvis (se ovan) inte den egentliga eller etymologiska betydelsen hos förleden (och därmed hos hela sammansättningen). Det är möjligt att den okända grundbetydelsen i viss mån föranlett lånet. Den kan ha medfört att t.ex. en översättning med *minnessten* inte kändes säkert adekvat och att *bautasten* svarade till ett semantiskt behov. Tvärtemot vad Haugen anser, är det därför möjligt att lånet fyllde en ”semantisk lucka”. Haugen resonerar insatt om Vergelius’ mera allmänna motiv för introducering av isl. ord och ordbetydelser. Man kunde möjligen ha önskat en fylligare inventering och belysning av Vergilius’ införande av isl. lån i svenska och *bautasten*:s plats i kretsen av dessa, t.ex. på bekostnad av den generella diskussionen av företeelsen ’sammansättning’ i kapitel 2.

Kapitel 6 ger en första utvecklingsfas hos *bautasten* i svenska. Haugen följer ordet fram till dess att det nått tillräckligt fotfäste i språket för att

tas med i det etablerade verket J.P.G. Möller, *Tysk svensk och svensk tysk ordbok* från 1790.

Haugen har i sitt vad jag förstår vältäckande material (SAOB:s samlingar, Språkbanken med även ä. svenska romaner, översättningar av isl. verk och äldre ordböcker) funnit lånet *bautasten* i 12 belägg från perioden: 3, de äldsta, i översättningar av isl. verk, 8 i skönlitteratur och antikvariska framställningar och ett i ordboken Möller 1790. Med undantag för ordboksbelägget med *bauta-* och ett förbryllande *bauti-* i en roman från 1734 har förleden ö-vokal, *böta-* (med varianten *bota-*). I två belägg är lederna särskrivna, i ett förbundna med bindestreck, i övriga sammanskrivna. E. J. Björner varierar i ett och samma verk från 1738 *Böta STENAR* med *BÖTA ILAR* eller *hellar*. Peringskjöld uppvisar variationen *Botastentar: Böta STENAR* utan förklaring, *Böta-stentar* med förklaringarna ”thet är Graf eller Runestentar”, resp. ”thet är Rune- eller Grafstentar” och i 4 fall enbart översättning: ”Graff- eller Åminnelse stentar”, ”Graf-stentar”, ”Grafstentar”, ”grafstentar”. Formen *böta-* (*bota-*) visar nog en strävan att göra *bautasten* till ett fornt götiskt ord. Förklaringarna vittnar om att läsekretsen väntas var föga bekant med ordet och enbart översättning i stället för lånet *bautasten* (Haugen kallar det ”substitution”) är ett tecken, ett starkare tecken, i samma riktning. Utbytet av *stentar* mot *ilar* eller *hellar* i den särskrivna sammansättningen hos Björner ger nog ett pseudointryck av etymologisk förtrogenhet med den fornspråkliga förleden. Ovanstående ansluter i det väsentliga till Haugens framställning liksom jag låter mig övertygas om att en ökande etablering antyds i det klena materialet fram till förekomsten i den representativa ordboken Möller 1790.

4. Fortsatt etablering fram till början av 1970-talet (och mötet med *bautasten* i Asterix) (kapitel 7)

Material till kapitlen 7, 8

Språkbanken: korpusar, press 76, pressarkiven, mediearkivet, presstext, Vitalis (ej sökbart)

Digitala nummer av Populär historia och Populär arkeologi

Nyordsordboken

SAOB

Asterix.

Det skönlitterära materialet är mycket stort.

I kraft av detta omfattande material fördelat på skönlitteratur, sakprosa (hist., arkeol.) och översättningar behandlas i kap. 7 utvecklingen av ordets bruklighet överhuvud och bruklighet i var och en av de nämnda tre genrerna.

För perioden 1790–1973 sammantagen gäller högre etableringsgrad än för den föregående perioden samt flest belägg från skönlitteratur, färre från sakprosa och färst från fvn. översättningar.

Från och med förra delen av 1900-talet tycks enligt Haugen *bautasten* praktiskt taget ha försvunnit ur skönlitteraturen och även blivit märkbart sällsyntare i sakprosan, men för den senare genren reserverar hon sig på grund av att materialet därifrån är klen.

I regel avser *bautasten* rest forminnessten, även runsten, men används i enstaka fall även om sentida gravsten eller minnessten.

5. Äldre *bautasten* och nyintroducerat *bautasten* 1973 och framåt (kapitel 8, s. 241–251)

(a) *Bautasten* i Asterix 1970–

Nedanstående karakterisering av Asterix och seriens företeelse *bautasten* framgår i princip av Haugens framställning. Jag känner bara behov av att understryka de utmärkande dragen.

Asterix är en fransk serie. Den började utkomma 1959, med historier samlade i ett 30-tal album. Författare var från början René Goscinny, senare seriens tecknare Albert Uderzo.

Figurer i Asterix är den lille klipske gallern Asterix och hans kumpan, den store, tjocke, urstarke och något tröge men varmhjärtade Obelix, samt övriga invånare i en liten gallerby c. 50 f. K. Denna handfull galler kämpade framgångsrikt mot de romerska legionärerna.

Snart blev Obelix den jättestarke och snälle favoriten i serien och historierna byggs mycket kring honom. Ett album (2) handlar bara om Obelix.

32 album av den franska Asterix är översatta till svenska, alla utom de allra första numren av Ingrid Emond, Lund.

Obelix hade *bautastenen* [*bautasten* är här en översättning av originalspråkets *menhir*, eg. 'lång, dvs. hög sten', ett breton. ord som blivit fackterm för europeiska resta stenar som de i Stone Henge eller Carnac] som attribut, leverantör och uthuggare av densamma som han var. Han kånkade omkring med dem på ryggen, använde dem som kastvapen mot

romarna, som (kärleks)present och i andra med tanke på föremålets ursprung oväntade sammanhang, bl.a. som rejäl ”boll” i ett slags spel. Bautastenen/menhiren nyttjades också som handelsvara i kontakten med romarna, nästan som valuta (”vi får låta bautastenen flyta”).

Till en början varierade bautastenens storlek men snart blev 1½ gånger den väldige Obelix’ längd standard.

I Asterix figurerar aldrig bautastenen som minnessten, förekommer aldrig i stensättning eller som enstaka rest minnessten. Den uppträder överhuvud aldrig som *rest* sten, tycks det.

Denna Asterix-användning av *bautasten* bäddade för att förleden *bauta-* kunde få innebörden ’(jätte)stor’ och utlösas till det förstärkande *bauta-* (se nedan).

(b) *Bautasten* utanför Asterix

Från perioden 1973–1986 har Haugen från text utanför *Asterix* bara två sakproselägg (i samma källa). Belägg från skönlitteratur och från isl. översättningar saknas.

För perioden 1985–2006 är däremot *bautasten* också utanför Asterix jämförelsevis välbelagt. 11 belägg kommer från serierna *Populär historia* och *Populär arkeologi*. Det gäller fornminnesstenar. Det stora antalet belägg finns i pressmaterialet. De 171 språkproven därifrån vill jag indela på följande sätt.

(a) Det stora flertalet belägg gäller nordiskt fornminne. Några exempel (siffrorna framför språkproven anger beläggnumret i del III):

162: Här vimlar av historiska minnen, gravfält, *bautastenar*, märkliga kyrkor. Här har folk varit civiliserade sedan tusentals år; 219: Hela regionen kan ses som en enda arkeologisk park med dösar, *bautastenar*, två-tusenåriga ruiner och ännu äldre grottor; 251: Bohuslän har fått ett eget Stonehenge. *Bautastenarna* på gården Stenehed vid Hällevadsholm är med största sannolikhet en astronomisk kalender.

(b) I vissa fall har momentet ”fornt” gått förlorat. Det gäller sentida minnes- eller gravstenar eller resta stenar överhuvud. Två exempel:

195: På den öppna piazzan, ”Jussi Björlings plats”, där Göteborgarna njutit av sommaren, står ”Källan”, en *bautasten* med inbyggd häck av norrmannen Bård Breivi; 200: De 46 som dödadades, avrättades eller pinades till döds, i gestapos tortyrkammare i Haldebområdet hedras med en *bautasten* på Fredriksstens fästning.

(c) Ett 20-tal belägg syftar direkt på *bautasten* i Asterix (hanterad av Obelix), några exempel:

194: Driften med olika nationalkaraktärer är lika viktig i serien som den tjocke bautastensleverantörens goda aptit; 225: En undersökning visar att seriefiguren är mer känd än författarna till verk som *Madame Bovary* eller *Les Misérables*, skriver *Sunday Times*. Och det är klart. Bautastenaar är lättare att förstå sig på än existentialism; 228: Obelix får en överdos av trolldrycken, blir stel som en bautasten och krymper till svag femåring; 247: Hemmalagets mittförsvare Jerry Hallbäck och Mikael Franzén behandlade motståndarna likt gallern Obelix bollar med bautastenaar.

(d) I jämförelse eller metaforiskt

234: ...en bautasten är roligare än Nick Holte; 286: Påståendet faller som en förolämpad bautasten i hörnrummet på Ängelholmsvägen.; 183: konformerna (*i konstverket*) är stora nog att provocera men är inga bautastenaar, inga machobumlingar; 293: en bautasten till bok; 344: bautastenaar till böcker; 245: bautasten till artikel; 305: bautasten till skinka; 356: spränga in sköna kilar av ömsinta ballader i alla dessa bautastenaar av boogierock.

(e) Om stor sten i allmänhet:

268: I denna nordiska extremsporttävling på sagoön i Atlanten ingår bautastenslyft som en av grenarna; 270: I tävlingen ingår grenar som att lyfta ett helt flak med människor eller ett stenkast längre bort lyfta den största bautastenen. Allt på tid.; 312: Bland grenarna finns kast med bautasten, bowling och mycket annat, säger lägerchefen Anna Bergström. – I denna extremsport är redskapet stor sten utan formlikhet med Asterixstenen.; 306: en bautasten i skallen, 325: vilken bautasten de satte i rullning, 348: kastar bautasten i glashus.

I användningen om fornminnessten är pressbeläggen likvärdiga med de från *Populär historia* och *Populär arkeologi*. De är lika sakliga och har samma stilvärde. De representerar en (populär) fackterm använd i tidningsspråk. Att vissa belägg avser rest sten i allmänhet (punkt b) har sin motsvarighet i materialet från perioden 1791–1973. Punkt c visar på medieintresset för Asterix. Pressbeläggen i punkterna d och e är tämligen klart inspirerade av *bautasten* i Asterix. Jag känner mig lite osäker huruvida en färgning av Asterix vidlåder punkt e eller inte. I varje fall framstår det klart att '(jätte)stor' här är en dominerande ingrediens i förledens betydelse eller utgör hela betydelseinnehållet. Det är rimligt anta att *bauta-* i *bautasten* sannolikt mer eller mindre allmänt av Asterix' läsare uppfattas som syftande på stenarnas storlek. Användningar av denna typ, med samma stilkvalitet som serien, emanerar naturligtvis från Asterix.

Haugen har ett stort och säkerligen i allt väsentligt rättvisande material till sitt förfogande och har därför skäl att vara suverän visavi ordböcker o. dyl. Med detta material i ryggen och den unika förtrogenhet med ordet som hon skaffat sig skall i princip ingen uppgift tas för given. När visavi tidigare upplagor SAOL 1923 ger *bautasten* bruklighetsbetyget "äld." och SAOL 1950 och 1973 förpassar ordet till facket "hist.", har Haugen automatiskt anledning att kritiskt fråga sig: stämmer detta, kan det utläsas ur materialet? Till en del går det att göra. Under (slutet av 1800-talet och) under 1900-talet fram till dess att *bautasten* nyintroducerades i Asterix och i litteratur anslutande härtill, användes ordet till en början framför allt, senare praktiskt taget uteslutande i (populärt) fackspråk. I den mån *bautasten* förekom i skönlitteratur hade det ålderdomlig prägel, som historisk eller arkeologisk eller antikvarisk term var det däremot fullt brukligt. Så tycks den närmare verkligheten bakom etiketterna "äld." och "hist." vara.

När de senare ordlistorna, 1986, 1998 och 2006, saknar inskränkning i brukligheten, beror det på att en fortlevande användning inom facksfär tagits samman med *bautasten* i Asterix och därtill anslutande belägg av den typ vi finner i pressmaterialet (se skiktningen av pressbeläggen ovan).

Beläggen från sista kvartsseklet av 1900-talet och början av 2000-talet visar att det sedan gammalt etablerade *bautasten* med bet. 'fornnordisk minnessten, sten i stensättning o. dyl.' lever i populärt fackspråk i konkurrens med det strikt fackspråkliga *rest sten*. Detta förutsätter att den nästan totala belägglakunen 1973–1986 är en chimär; 13 år är också en kort period.

I populärt sakliga framställningar om det nord. fornminnet 'bautasten' har ordets betydelse inte ändrats.

När *bautasten* i Asterix-serien används som översättning av det ursprungligen keltiska *menhir*, mötte de huvudsakligen unga läsarna ett okänt ord och en okänd företeelse. Med viss överdrift var översättaren den enda länken mellan detta nyintroducerade *bautasten* och det gamla lånet av isl. *bautasteinn*. *Bautasten* som benämning på de av Obelix kringburna stora stenarna trängde utanför serietidningens språk, i användningar som alluderade på ordet i serietidningen eller var mer eller mindre tydligt inspirerade härav. Givet detta synsätt är riktigt kan man se det gamla *bautasten* och det nyintroducerade *bautasten* som i huvudsak parallella storheter, som två fåror i sentida svenska.

6. Förstärkningsledet *bauta-* (kapitel 8: 251–275)

Haugens material ger rikligt med belägg på den förstärkande förleden *bauta-*. Med substantivisk senare led (*bautabokhylla*, *-tjur*, *-succé* osv.) är översättningen 'väldigt stor, jättestor,' med adjektivisk senare led (*bautastor*, *-lång*, *-stark*, *-mystisk* osv.) blir översättningen 'ytterst, i mycket hög grad'; detsamma gäller när senare leden är adverb (ett fall belagt) eller adverbieell användning av adjektiv. Obs. att 'jätte-' är användbart oavsett senare ledens art. Haugen pekar just på den klara parallella användningen av *bauta-* och *jätte-*.

jättestor	bautastor
jättestark	bautastark
jättebra	bautasträck
jättedålig	bautatöntig
jätteliten	jättelätt (<i>jätteliten</i> funnet på nätet)

Dock anser Haugen att *bauta-* är generellt förstärkande i mindre utsträckning än *jätte-*. Att så är fallet omvittnas enligt henne av att sammansättningarna med substantiv är tre gånger fler än de med adjektiv och av att de rent förstärkande exemplen hos de senare är jämförelsevis få. Det finns skäl att instämma, trots att några fall med substantiv som senare led: *bautacyniker*, *-svåring*, *-konnesör*, *-läge* i grunden också är rent förstärkande; det som förstärks är i realiteten egenskapen som bärs av substantiven.

Det förstärkande *bauta-* är med Haugen tveklöst utlöst ur *bautasten* i Asterix (och anslutande litteratur), där förleden lätt kunde uppfattas ha bet. 'väldigt stor, jättestor'. Seriens "bautastentar" var mycket stora liksom bäraren och leverantören Obelix var jättelik. Det är också lätt att i belägg utanför Asterix som alluderar på Asterix eller uppenbarligen är inspirerade av Asterix finna stöd för att egenskapen 'stor' var central hos seriens *bautasten*. Från genomgången ovan av vederbörande belägg upprepar jag: *en bautasten till box, bautastentar till böcker, en bautasten till artikel, vilken bautasten det satte i rullning*.

En viktig faktor var, säger Haugen, den kläna brukligheten (låga etableringsgraden) hos *bautasten* vid tiden för introduktionen i Asterix. Det väsentliga att framhålla är enligt min mening att det gamla lånordet *bautasten* överhuvud bör ha varit i det närmaste okänt för de överlag unga läsarna av Asterix och att detta nog skulle ha varit fallet även om det behållit sin ställning i ålderdomligt färgad skönlitteratur och i isländska översättningar.

Haugen påpekar att det stora flertalet av sammansättningarna med förstärkande *bauta-* är sammanskrivna, men att hos 16 av hennes belägg uppträder särskrivning och i två bindestreck mellan leden. Hon tvekar huruvida variationen hos fogen säger något om etableringsgraden hos ledet *bauta-*, men bestämmer sig för att det inte är fallet. I det sammanhanget hade det funnits skäl att diskutera om särskrivningen i någon utsträckning tyder på tvåordsuttal, om variationen *bautasten* : *bauta sten* delvis är jämförbar med *splitterny* : *splitter ny*. Samtidigt finns det egentligen inte någon garanti för att en variation mellan fast och lös sammansättning i *uttalet* helt följer skrivsättet.

Detta hade som sagt förtjänat en diskussion, underbyggd dels av en begränsad komparativ undersökning av sammanskrivning visavi särskrivning hos andra (jämförbara) fall av sammansättning med förstärkande förled, dels av en mindre uttalsenkät av *bauta*-förbindelser.

Samlat omdöme

Formella ting

Språket är klart och lättläst. Haugen har en driven framställningsform och utpräglad formell säkerhet. Hon röjer en stor beläsenhet inom alla de sfärer hon rör sig i avhandlingen (avspeglad av den mycket omfattande förteckningen av litteratur) och tar ledigt och självständigt upp olika teoretiska och metodiska spörsmål. Framställningen präglas också av mycket god akribi.

För fullständighetens skull anför jag den mycket lilla samling av onöjaktigheter av formell och jämförbar natur som jag funnit i avhandlingen efter noggrann läsning som opponent och som anmälare av avhandlingen.

Avhandlingens undertitel lyder "Studier över *bautasteinn* och svenska ord bildade med *bauta(-)*". De sv. orden är *bautasten* och den förstärkande förleden *bauta-* och ett par elliptiska *bauta*. "bildat med" är något tveksamt beträffande lånet *bautasten* och hur med "*bauta(-)*"? Man läser det gärna som '*bauta* + vissa fall av *bauta-*', men *bauta-* är ju totalt dominerande. Formuleringen är således något otillfredsställande. Bättre hade varit att lämna ellipsbeläggen därhän och t.ex. skriva "Studier över fornvästnordiskt *bautasteinn*, svenskt *bautasten* och det förstärkande *bauta-*".

s. 28: "...betydelsen hos *bautasten* i det långgivande språket där ordet har formen *bauta(ðar)steinn*". Men *bautar-* i Havamal då? Invändningen

drabbar även rubriken s. 173: "Förledens form i sammansättningen *bauta(ðar)*".

s.141: "Ordformen *bautaðr* uppträder även i formerna *bautuðr* och *barruðr (bauruðr)*"!

s. 228: *bauta-bild* ses som egentligen belägg på *bauta* som kortord av *bautasten* genom ellips? Men *bauta-bild* ska väl inte förstås som 'bautastensbild' utan som 'fornminnesbild' med tendens till ett utlöst *bauta-* med bet. 'fornminnes-'.

Ämnesval

Förtjänt av en studie är onekligen "intrigen" i avhandlingen. Ett isl. *bautasteinn* med svår men inte ogenomtränglig etymologi och formväxling inlånades i den försvenskade formen *bautasten* för nästan 350 år sedan, genomgick en lång etableringsprocess i intressant kulturhistoriskt sammanhang, förpassades under 1900-talet till en populärt fackspråklig fåra i svenska (i konkurrens med en ny term i icke populärt fackspråk) för att under slutet av 1900-talet i serietidningen Asterix och därtill anslutande litteratur få sällskap av ett nyintroducerat *buatasten*, ett av det gamla lånet förmedlat, i huvudsak autonomt, nytt översättningslån. Slutet på denna historia är i viss utsträckning min ombeskrivning av Haugens framställning. En omfattningsrik fallstudie, typ doktorsavhandling, kräver att den också i viss utsträckning har ett generellt budskap: det kan vara en ordgeografisk undersökning som ger ett dialektgeografiskt bidrag, en ordstudie som exemplifierar en semantisk universal, en undersökning av en grammatisk detalj som visar på en i språkhistorien central arkaism. Susanne Haugen berör i hög grad ting bortom *bautasten*, bl.a. hela det västnordiska *baut-*materialet: verbet *bauta* och vad därmed sammanhör, lånords klassificering, signaler om lånords etableringsgrad m.m. Med andra ord: ingen kan anklaga avhandlingen för att vara "smal". Tvärtom undrar man ibland om inte den i och för sig prisvärda ambitionen att ur alla aspekter ge en teoretisk/metodisk bakgrund till storryn '*bautasten* till *bautastor*' är en smula överdriven. Den teoretisk-metodiska framställningen upptar en tredjedel av diskussionen och *bautasten* dignar lite under en överbyggnad, om nu en *bautasten* kan digna. I vissa fall är knappast *bautasten* osv. en riktigt motiverad/naturlig utgångspunkt för de magistrala diskussionerna rörande t.ex. definitioner av ord, ordets egenskap överhuvud och sammansättningsars generella. Detta visavi direkt av ämnet motiverade resonemang som det om lånords klassificering eller om signalerna för etableringsgrad.

Man riskerar lätt vid inträde på så allmänna arenor att få anmärkningar av typen ”varför inte om sammansättningsars växlande lexikalitet och vissa andra egenskaper”, ”varför inte om den fundamentala gränsdragningen i ordbetydelser mellan homonymi och polysemi”. Tendensen till obalans mellan den direkta fallstudien och allmänna resonemang skall dock inte skymma kvaliteten hos och värdet i sig av de senare.

Framställningen om *bautasteinn* och *bautasten*

Haugen har i kapitel 4 gett den första nöjaktiga förklaringen av grundbetydelsen hos förleden i *bautasteinn* och därmed hos den isl. sammansättningen i sin helhet, nämligen ’sten rest efter fallen krigare’. Hon har kommit till denna insikt via textkritisk undersökning av beläggen på *bautasteinn* och relevant kringmaterial. Närmare bestämt gäller det kritik av textkritiker, i sökandet efter de bästa handskrifterna i de bästa texterna. Undersökningen har gett henne möjlighet att med stor sannolikhet välja förledsformen *bauta-* som den ursprungliga. Efter en penetrerande genomgång av verbet *bauta* och därmed samhörigt material med ljudföljden *baut-* vill hon som man förstår i förleden till *bautasteinn* i första hand se det *bauti* som uppträder i namn på mytiska varelser och i en kenning för båt. I realiteten innebär Haugens framställning, om man rätt läser den i sin helhet, en dödsstöt mot givna alternativa tolkningar. Det är synd att hon inte som avslutande ”knorr” på kapitel 4 fullt ut eller klart drar konsekvensen av sin analys och i princip avfärdar idéerna ”nedslagen sten” och ”fallosten”.

Den andra polen i avhandlingen är lånordet *bautasten*:s introduktion och öde i svenska (kapitel 5–8). Läsaren får en inträngande beskrivning av introduktionen och dess reala kontext. Han får också en väldokumenterad och inträngande analys av etableringens utveckling och villkor, kulturella och andra. Förtjänstfullt är Haugens tillvägagångssätt att för varje beskrivningsperiod lägga samma raster av undersökningspunkter över *bautasten* för att få konkreta signaler rörande fr.a. etableringsgraden; det gäller förledens och fogens form (fast eller lös), förekomst av typografiska markeringar, förekomst av förklaringar, sammansättningens uppträdande i metaforer, fördelningen över texttyper. Bara beträffande sista skedet av *bautasten*:s utveckling är jag inte fullt tillfreds med Haugens framställning. I grova drag säger hon följande: *Bautasten* fick under 1900-talet allmänt inskränkt bruklighet och användes nästan inte utanför populärt historiskt och arkeologiskt språk. (I renodlat fackspråk användes *rest sten*.) Men så kom ordet att användas i den vitt spridda och populära serietidningen Asterix. Detta vitaliserade det gamla lånordet

som även utanför Asterix på nytt fick stor användning. Jag vill beskriva situationen på följande sätt. *Bautasten* i Asterix kände läsarna, vilka nästan genomgående saknade kunskap om det svenska fornminnesordet, som beteckning för de stora stenar som Obelix kånkade runt med. I Haugens material utanför Asterix finner man två typer av *bautasten*, en som fortsätter det gamla lånordet i dess användning om forntida minnessten, en som direkt refererar till *bautasten* i Asterix eller på goda grunder kan uppfattas som inspirerad härav. Jag vill förstå och beskriva detta beläggläge som att det från slutet av 1900-talet finns två i princip skilda fåror *bautasten* i svenska, i den ena finner vi det isl. lånet i sin gamla bet. (om än med mera kringskuren bruklighet), i den andra löper ett i stort sett autonomt *bautasten*, vars historia, en översättning av kelt. *menhir* med det isl. lånordet *bautasten*, i stort sett är okänd för brukarna.

Det förstärkande *bauta-* är med Haugen otvetydigt utlöst ur sammansättningen *bautasten* i Asterix och anslutande litteratur. Intressant och övertygande, med ett täckande material i ryggen, beskriver och analyserar hon dess användning. Men mycket vill alltid mer. Jag vill ställa frågan om den i viss utsträckning förekommande särskrivningen *bauta sten* i åtminstone några fall återger tvåordsuttal, svarar till *splitter ny visavi splitterny*. Det hade varit önskvärt med en diskussion på den punkten, med en begränsad jämförelse med andra sammansättningar med förstärkande förled, helst också med en mindre, riktad uttalsenkät.